

Роки брали своє. Здоров'я Василя Дмитровича постійно погіршувалося. В.Д.Смирнов помер 25 травня 1922 р. в Петрограді від сучої гангрени⁵⁵². Похований на кладовищі Новодівичого монастиря.

На жаль, обстоюючи свої великодержавні погляди, В.Д.Смирнов стверджував, що національні культури розвивати немає сенсу. Малим же народам, на його думку, слід було розвиватися виключно шляхом злиття їх культури з російською. Невипадково радянські історики, аналізуючи тюркологічні дослідження В.Д.Смирнова, відзначали те, що він у деяких своїх працях, безумовно, “йшов попереду свого часу”, але “йому не вдалося повністю подолати впливу умонастроїв того суспільного й офіційного середовища, в якому протікала його діяльність”⁵⁵³. Засуджувати за помилки неважко. Проте, як зазначив В.О.Гордлевський, – чи “зуміють ті, що гудили і засуджували, заповісти потомству наукову спадщину рівну тій, що залишив нам В.Д.Смирнов?”⁵⁵⁴.

Andriy Nepomnyaschyi

From the history of investigation of South Ukraine at the end of XIX – at the beginning of XX c.: V.D.Smyrnov

In the article the creative legacy of historian V.D.Smyrnov devoted to South Ukraine history, in particular to the history of Crimean Khanate, has studied on the base of wide circle of sources and literature.

КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ

В цьому номері продовжуємо публікацію матеріалів про відомих істориків Причорноморського регіону та їхні здобутки в дослідженні історії козацтва.

COSSACKS STUDIES

In this volume we continue the publications of materials on the famous historians in Nothern Black Sea region and on their achievements in the field of investigation of Cossackdom history.

УДК 94(477.7):357.1-058.22:929Скальковський“18”

Людмила Новікова

**ПРИДУНАЙСЬКИЙ РЕГІОН ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ У ХІХ ст.:
НА ПРИКЛАДІ ДОРОБКУ А.О.СКАЛЬКОВСЬКОГО (1808-1898)**

Завдяки використанню регіонального підходу у статті вдалося визначити спільне підґрунтя, на перший погляд, окремих дослідницьких проблем і вказати на головні мотиви, які лежали в основі інтересу

⁵⁵² Руднев Д.Д. Скончавшись в течение последних лет //Наука и ее работники. –1922. – № 5. – С. 40.

⁵⁵³ Тверетина А.С. В.Д. Смирнов – историк Турции: К 125-летию со дня рождения // Советская тюркология. – 1971. – № 4. – С. 112.

⁵⁵⁴ Гордлевский В.А. Памяти В.Д. Смирнова (1846–1922). – С. 414.

представника одеського наукового осередку А.О.Скальковського (1808-1898) до історії, політичного становища та економічного розвитку Придунайського регіону в цілому та задунайського козацтва зокрема.

Придунайський регіон за Бухарестським трактатом 1812 р. зазнав поділу між Російською та Османською імперіями. Згідно цієї угоди, встановлювався новий кордон між цими державами, що проходив тепер по Пруту і Дунаю. Російська частина регіону увійшла до адміністративно-територіальної одиниці під назвою Бессарабська область. Управління областю було невдовзі поєднано з управлінням так званого Новоросійського краю, і здійснювалося Новоросійським та Бессарабським генерал-губернатором М.С.Воронцовим. Останній у якості своєї резиденції обрав м. Одесу. Періодичне загострення російсько-турецьких відносин впродовж XIX ст., територіальні зміни визначали існування постійного інтересу до регіону у центрі і на півдні Російської імперії, де у згаданому вище місті зібрався значний науковий осередок, потенціал якого успішно використовувався місцевою владою для потреб практичної політики. Інтерес до бессарабської тематики підтримувала, очевидно, і політика православної церкви. Звертає на себе увагу той факт, що у 1813 р., у доповіді екзарха-митрополита Гавриїла у час створення у Бессарабській області Кишинівської і Хотинської єпархії вказувалося на те, що “за-Бугская часть края, некогда называемая Очаковскою степью, составляла с 1791 года часть Буджака или Бессарабии”⁵⁵⁵ (можливо, з цим пов'язаний той факт, що на цю територію у 90-х рр. XVIII ст. було переселено православних молдавських бояр). Таку позицію у визначенні території Бессарабії займали і П.Сумароков і – спершу – одеський дослідник А.О.Скальковський⁵⁵⁶ (згодом він відмовився від такого трактування).

Перші відомості про територію майбутньої Бессарабської області з'являються в окремих працях, що побачили світ у центрі Російської імперії, ще до офіційного включення регіону до складу цієї держави. Серед таких робіт слід згадати працю згаданого вище П.Сумарокова “Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году” (М., 1800), розвідку І.П.Свінїна⁵⁵⁷. Однак власне дослідницьку увагу Бессарабії з російських авторів першим приділив протоієрей П.Куницький у своїй праці “Краткое статистическое описание заднестровской области...” (1813). Окреслюючи кордони Бессарабської області як адміністративно-територіальної одиниці у складі Російської імперії, власне Бессарабією він називає Ізмаїльську, Кілійську, Аккерманську та Бендерську фортеці й Буджак, “так называемую степь”, де до 1807 р. кочувала татарська ханська

⁵⁵⁵ Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (далі – ХОИНК). – Одесса, 1836. – Ч.1. – С. 231.

⁵⁵⁶ Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793-1823. – Одесса, 1837. – С. 3.

⁵⁵⁷ Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание Бессарабской области. Ст. 1-2 // Журнал министерства внутренних дел (далі – ЖМВД). – 1846. – Ч. 13. –С. 427.

орда⁵⁵⁸. Вказані Куницьким кордони Бессарабії відповідають даним, вміщеним у ст. 4 Ясської мирної угоди від 29 грудня 1791 р. (ст.ст.)⁵⁵⁹.

У 20-х рр. XIX ст. завдяки розвитку місцевої періодики зростає кількість матеріалів, присвячених Бессарабській області. Так, на сторінках газети “Одесский вестник” вже у 1828 р. неодноразово з’являлися матеріали стосовно економічного розвитку приєднаної території, перспектив виноробства тощо. Звертає на себе увагу вміщене без вказівки автора “Краткое статистическое описание Бессарабской области”, представлене як частина більшої праці. Поряд з статистикою у статті наведені відомості щодо географічного та фізичного розташування області, а також коротка історична довідка. За автором, Бессарабська область розташована при берегах Чорного моря, Дунаю, Пруту та Дністра, між 45 та 49 градусів широти та 20 і 30 градусів довготи. Дослідник використовує назву “нижня Бессарабія”, яку згодом ми зустрічаємо в працях Скальковського; згадує переселення ногайських татар, що “відпали від Російського підданства”, у відомі у давнину гетьські пустелі, що стали згодом власне Бессарабією, яку татари назвали Буджак (що означало кут)⁵⁶⁰. Отже, автор статті згодний з Куницьким у питанні, яку територію слід вважати історичною Бессарабією. Однак у цій роботі бачимо вже достатньо суттєву відмінність у поглядах дослідників на питання володіння цією територією. Якщо Куницький говорив про міцний культурний зв’язок між різними частинами Бессарабської області, що виник в результаті їх належності у свій час Молдавському князівству, то автор статті в “Одесском вестнике” розмежовує у плані підпорядкування цю територію і тільки землі поза Буджаком називає такими, що входили до складу Молдавського князівства⁵⁶¹. Наголошення на цьому факті стає зрозумілим з огляду на зростання напруженості у російсько-турецьких стосунках, що вилилася у військовий конфлікт (1828-1829 рр.), і можливість перегляду попередніх домовленостей між країнами, у тому числі з територіальних питань. З 30-х рр. XIX ст. увагу проблемі приділяє Скальковський, що був чиновником канцелярії генерал-губернатора Воронцова і прийняв на себе важливий обов’язок історіографа краю під його управлінням, до сфери якого входила і Бессарабська область⁵⁶². Звертає на себе увагу той факт, що історик намагався більше уваги приділяти названій ним „новоросійською” частині Бессарабії, а саме

⁵⁵⁸ Куницький П. Краткое статистическое описание заднепровской области, присоединенной к России по мирному трактату, заключенному с Портой Оттоманскою в Бухаресте 1812 г. – С.Пб., 1813. – С. 2.

⁵⁵⁹ Виноградов В.Н., Ерещенко М.Д., Семенова А.Е., Покивайлова Т.А. Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии. Документы и материалы. – М., 1996. – С. 80.

⁵⁶⁰ Краткое статистическое описание Бессарабской области (Извлечение из большего сочинения) // Одесский вестник. – 1828. – № 24.

⁵⁶¹ Куницький П. Краткое статистическое описание заднепровской области. – С. 3; Краткое статистическое описание.

⁵⁶² ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 200. – Спр. 30. – Арк. 222; Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края (далі – ОСОНК). – Одесса, 1850. – Ч. 1. – С. 2.

південній, степовій⁵⁶³, яка входить до Нижньодунайського регіону. Значну роль у дослідженні і популяризації праць з історії Бессарабії зіграло й Одеське товариство історії і старожитностей⁵⁶⁴, що було важливо у зв'язку зі зміною статусу окремих частин Бессарабської області впродовж XIX ст.

Проблема вивчення А. Скальковським історії Придунайського регіону у комплексному вигляді ще не ставилася, хоча її складові, обрані нами для дослідження, мають значну історіографію. Особливо це стосується таких питань, як доробок з історії болгарської колонізації, ногайських татар, Бессарабської області, Задунайської Січі⁵⁶⁵. Однак в історіографії простежується певна спеціалізація, що зменшує можливості для більш глибокого розуміння спадщини Скальковського та її значення у сучасному йому науковому та суспільному житті.

Наскільки відомо, вперше Скальковський звертається до бессарабської теми у 1835 р., при підготовці до створення праці “Хронологическое обозрение истории Новороссийского края” (1836-1838), у конспективному її викладі під назвою “Краткий очерк истории Новороссийского края”⁵⁶⁶, згодом продовжує наводити відповідні відомості вже власне у згаданій роботі. У звіті історика Воронцову від 12 квітня 1839 р. знаходимо відомості щодо написання окремого нарису “Историко-статистическое обозрение Бессарабии с 1812 по 1838 год”. Очевидно, що створення цієї праці певною мірою стало результатом як існуючої дослідницької традиції, так і археографічної подорожі Скальковського у 1836-1837 рр., під час якої він відвідав Кишинівський архів⁵⁶⁷. Ймовірно, саме цей нарис був надрукований у “Санкт-Петербургских ведомостях” у 1840 р.⁵⁶⁸ У 40-х рр. XIX ст. Скальковський продовжує займатися поширенням відомостей стосовно Бессарабської області у центральних виданнях Російської імперії. Його листування з редактором “Журнала Министерства внутренних дел” В.В. Григор'євим висвітлює долю статей історика, присвячених цьому предмету, які він сподівався надрукувати у цьому виданні. У листі Скальковського до Григор'єва від 28 січня 1846 р. він цікавиться долею надісланої розвідки під назвою “Историческое введение в статистику Бессарабской губернии”. Ця стаття під скорегованою назвою “Историческое ведение в статистическое описание Бессарабской области” була надрукована у журналі у цьому ж році. У ній дослідник продовжує розвивати концепцію Куницького і автора статті в “Одесском вестнике” за 1828 р. стосовно позитивного впливу на розвиток Бессарабії зміни державної влади в

⁵⁶³ ОСОНК. – Одесса, 1853. – Ч. 2. – С. 239.

⁵⁶⁴ ДАОО. – Ф. 93. – Оп. 1.-Спр. 66.-Арк. 13.

⁵⁶⁵ Детальніше див.: Новикова Л.В. Внесок А.О. Скальковського (1808-1898) у дослідження історії Південної України: Дис. ...к.і.н. – Одеса, 2003.

⁵⁶⁶ ДАОО. – Ф.1. – Оп. 200. – Спр. 30. – Арк. 105.

⁵⁶⁷ ДАОО. – Ф.1. – Оп. 200. – Спр. 30. – Арк. 220-220зв.

⁵⁶⁸ На жаль, ми не мали можливості перевірити ці відомості.

регіоні⁵⁶⁹ з турецької на російську. Різниця полягала в тому, що у Куницького відображено очікування прогресивних змін, а Скальковський розглядає це як довершений факт і як свою сучасність⁵⁷⁰. Історик певним чином проводить паралель між політикою Петра I стосовно Росії, характеризуючи її як європеїзацію, що відповідає за сучасною термінологією поняттю модернізації, і процесами, що відбувалися на приєднаній до Російської імперії території Бессарабської області. Тут, за висновками історика, відбувалася також модернізація, однак вже відповідно до російських взірців (а не як за Петра I, до європейських⁵⁷¹). Як зазначив історик, це був край, “пересозидаемый под влиянием русского духа и русского разума”⁵⁷². У ньому відбувалося поширення так званої громадянськості, створювалися умови для стійкого землеробства та торгівлі, засновувалися міста та православна єпархія⁵⁷³. У цій самій праці Скальковський докладно зупиняється і на проблемі походження назви “Бессарабія”, вважаючи це взагалі “першим питанням”, бо для нього ця назва вказувала на залежність відповідної території від Туреччини на час завоювання Російською імперією. Спираючись на вживання топонімів у документах з бессарабських архівів, він відносить появу назви для “новопридбаной” області у складі Російської імперії до кінця XVIII або початку XIX ст. До того часу власне Бессарабією як землею Бессараба були землі, що належали ногайським татарам, які знаходилися під управлінням уряду Османської імперії. Ці землі по іншому називалися Буджак, і були степовими районами, південною частиною російської Бессарабської області. Ототожнюючи Буджак з поняттям степу, історик продовжує історіографічну традицію, засновану ще Куницьким (тому що вона відповідала одній з загальних концепцій історика), і заперечує тим самим таке значення слова, як “кут”.

Сама назва “Бессарабія” була достатньо давньою, у чому історика переконали висновки, зроблені у 1840 р. істориком Ю.Венеліним. На підставі аналізу болгаро-волоських грамот XV-XVII ст. він встановив, що назва “земля Бессараба” раніше поширювалася на територію, яку у 40-х рр. XIX ст. займала Валахія разом з Бабадагською областю біля Дунаю. Скальковський опинився перед проблемою, як узгодити появу назви “Бессарабія” у нижньої частини Бессарабської області (на південь від Троянова вала), якщо, як він стверджував, вона ніколи не належала Валахії або Молдавії. Відповідно народилася гіпотеза, згідно якої термін “Бессараб” розглядався Скальковським як титул турецького падишаха – верховного правителя над ногайськими татарами і регіоном (землею), – який при вживанні зазнав значної семантичної

⁵⁶⁹ Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание. – С. 168.

⁵⁷⁰ ХОИНК. – Одесса, 1836. – Ч.1. – С. 7.

⁵⁷¹ Там само. – С. 11.

⁵⁷² Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание. – С. 168.

⁵⁷³ Там само. – С. 443, 423-429, 436, 438-444; ОСОНК. – Одесса, 1853. – Ч. 2. – С. 98.

еволуції від імені правителя до титулу у місцевому (як це відображено у болгаро-волоських грамотах) і центральному управлінні. Отже, за висновком історика, земля Бессараба означала земля падишаха. Очевидно, що вже у 40-х рр. XIX ст. в умовах чергового загострення російсько-турецьких відносин висловлювалися інші претензії на володіння Бессарабською областю, можливо, з боку представників румунського (молдавського) національного руху. Тому у своїй статті Скальковський докладає особливих зусиль для скасування можливих претензій з цього боку і значно наполегливіше, ніж в статті невідомого автора від 1828 р. стверджує, що Бессарабська область поділяється на дві різні за історичною та політичною долею частини, що вона ніколи не була незалежною чи особливою, окремою областю у до-російський період, і що Буджак ніколи не належав ні Волощині, ні Молдавії, ні князям румунського роду – лише ногайцям, підпорядкованим, у свою чергу, туркам⁵⁷⁴. Така наполегливість була обґрунтована прийнятою Скальковським системою аргументації права володіння територіями, до якої входило архаїчне право на основі завоювання. Політичне значення проблема походження назви “Бессарабія” зберігала до кінця існування Російської імперії. Зокрема, у виданнях початку XX ст., присвячених Бессарабії, авторами яких були місцеві діячі, приділялася цьому питанню спеціальна увага⁵⁷⁵.

Поряд з загальними історичними оглядами у 40-х рр. XIX ст. з'являються розвідки Скальковського більш спеціального характеру, де історичні відомості грають підпорядковану роль. Зокрема, історик цікавився у Григор'єва долею статті, яка не друкувалася більше року з часу надіслання до редакції у січні 1846 р. У робочому варіанті її назви не фігурувала Бессарабія – “Народное образование в Новороссийском крае” або “О просвещении в Новороссийском крае”. Очевидно, Григор'єв вважав статтю непрофільною для “Журнала Министерства внутренних дел”, і вона вийшла в “Журнале Министерства народного просвещения” у 1847 р. під назвою “Общественное образование Новороссийского и Бессарабского края в 1840 годах” (корекція назви, ймовірно, була зроблена відповідно одному з загальних підходів Скальковського, який описував події на територіях, що перебували під управлінням Воронцова (у докавказький період)⁵⁷⁶. Щоправда, відомості, що стосуються Бессарабії, мають у цій статті надто скупий характер. З іншого боку, Скальковський повідомляв Григор'єву про намір дати аналіз економічного потенціалу регіону, планував написання статті про Ізмаїл. Очевидно, цей задум був втілений у розвідці, присвяченій Ізмаїльському градо-

⁵⁷⁴ Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание. – С. 168-170.

⁵⁷⁵ Бессарабия: К столетию присоединения к России, 1812-1912 гг.: Геогр. и стат. обзор состояния края; сост. протоиерей Н.В.Машков. – Кишинев, 1912. – С. 2, прим.; Бессарабия: Геогр., ист., стат., эк., этн., лит. и справ. сб./Изд. газ. “Бессарабец”; под ред. П.А.Крупевана. – М., 1903. – С. 71.

⁵⁷⁶ РНБ ВР. – Ф. 608. – Оп. 1. – Спр. 2571. – Арк. 2зв., 8зв.; Скальковский А. Общественное образование Новороссийского и Бессарабского края в 1840 годах // ЖМНП. – 1847. – Ч. 4. – С. 27-60 (Отд. 5).

начальству, де мова йшла про Ізмаїл, Кілію, Рені⁵⁷⁷. У цей же час дослідник мав задум окремого видання статистичного дослідження Бессарабської області⁵⁷⁸, однак його матеріали увійшли згодом до ґрунтовної праці “Опыта статистического описания Новороссийского края” (1850-1853).

З огляду на думки Скальковського, висловлені ним вже раніше, рішення Паризького миру 1856 р. виглядали в його очах просто нонсенсом. В умовах, коли південна частина Бессарабської області була передана до Молдавського князівства, Скальковський стверджує більш “руський” її характер у порівнянні з північною частиною області. У статті “Торгово-промышленное значение Бессарабии” (1861)⁵⁷⁹ він продовжує наполегливо доводити тезу про існування двох різних за багатьма ознаками частин Бессарабської області.

Черговий раз Скальковський звертається до бессарабської проблематики у 70-х рр. XIX ст. У цей час увага історика до предмету була викликана сучасними політичними подіями, коли у січні 1878 р. дві палати румунського парламенту прийняли рішення щодо відмови допустити будь-яке відчуження якоїсь частки румунських земель, а трохи згодом депутати не сприйняли ідею прелімінарного Сан-Стефанського договору стосовно одночасного визнання незалежності Румунії і обміну Південної Бессарабії на Північну Добруджу⁵⁸⁰. У відповідь в офіційній російській пресі розпочалася палка полеміка, направлена проти позиції румунських парламентаріїв. Однією з головних статей стала стаття редактора у виданні російського МІС “Журналь де Сан Петербур”, де вказувалося на те, що у 1856 р. Південна Бессарабія була відділена від Росії не з історичних причин, а з метою позбавити Росію виходу до Дунаю, що Румунія не має прав на Південну Бессарабію, яка у її складі опинилася у статусі окраїни⁵⁸¹. Не залишився осторонь полеміки і Скальковський, що виступив і як дослідник, і як чиновник міністерства внутрішніх справ, який своїм завданням також вважав роз'яснити загаду, “что такое Бессарабия в смысле историческом, т.е. русском, а не по фантастическим притязаниям румынов”⁵⁸². Необхідно відмітити, що Скальковський, хоча і використовує достатньо різку термінологію у газетній статті, однак намагається навести раціональні міркування і навіть визнає право румунської сторони на територію від Рені до півночі Буджака, що прилягала до Пруту. Дискусія про політичну долю Буджака спонукала Скальковського розбудувати три лінії аргументації прав Російської імперії

⁵⁷⁷ Скальковский А. Измаильское градоначальство в 1847 г. // ЖМВД. – 1849. – Ч. 25. – С. 374-422.

⁵⁷⁸ Скальковский А. Общественное образование. – 1847. – Ч. 4. – С. 27.

⁵⁷⁹ Одесский вестник. – 1861. – 10 янв. – Ст. 1.

⁵⁸⁰ Скальковский А. Что такое Бессарабия // Правда. – 1878. – 17 (29) марта (№ 63).

⁵⁸¹ Виноградов В.Н., Ерещенко М.Д., Семенова А.Е., Покивайлова Т.А. Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии. – С. 129-130.

⁵⁸² Скальковский А. Что такое Бессарабия // Правда. – 1878. – 17 (29) марта (№ 63).

на цю територію, які вже використовувалися дослідником у інших випадках, зокрема, при поясненні позиції Російської держави у питанні стосовно володіння територією, яку запорозькі козаки вважали своєю власністю. Першу групу аргументів можна класифікувати як державно-політичні: Скальковський стверджував, що нижня Бессарабія (південна частина області), так звана пустеля гетів, мала турецьку назву Старий степ (Улу-Бея-абан), татарську – Буджак, поляки називали її Диким полем, у військових канцеляріях називали цю територію казенна Бессарабія. Аналізуючи характерні для регіону назви, Скальковський дійшов висновку, що до кінця XVIII ст. він зазнав незначного засвоєння (було розбудовано кілька турецьких фортець та ногайських аулів). Очевидно, відповідаючи на можливі претензії поляків на Буджак, історик вказує на те, що вони мали політичні стосунки тільки з верхньою Бессарабією. Також він заперечує право Молдавського господарства на цю територію. Натомість історик стверджує, що регіон був власністю турецького уряду, який укріпив Дунай і Дністер своїми фортецями (Ізмаїлом, Кілією, Аккерманом, Паланкою, Хотинном), і що територія Бессарабії була завойована у Туреччини (“вполне побежденной”), тобто перейшла у володіння Росії за правом завоювання, закріпленому у міжнародних угодах, причому вказує і на закріплення за Росією згідно Адріанопольської угоди островів та Судинського гирла Дунаю. Другий аргумент, який мав спростувати румунські претензії на ту частину Бессарабської області (південну), яка відійшла до “Румунії” за Паризьким трактатом 1856 р., полягав у твердженні, що Румунія на кінець 70-х рр. XIX ст. нічого не зробила для розвитку промисловості та торгівлі в Бессарабії, тобто не виконувала ніякої цивілізаторської функції в регіоні (на відміну від Російської імперії). Скальковський також звернув увагу на відсутність повноважень Румунії як підвладної Туреччині області у справі вирішення бессарабського питання, а також на те, що повернення нижньої (південної) Бессарабії від Рені до соляних озер біля Аккерману та Судинського та Кілійського гирл Дунаю є потребою як безпеки Росії, так і умовою розвитку міжнародної торгівлі в регіоні. Ще один аргумент Скальковського був заснований на популярній вже у першій половині XIX ст. ідеї народності, і дослідник (ототожнюючи румун і молдаван) на її основі навіть доводить можливе право Румунії (Молдавського господарства) на північну частину Бессарабії при запереченні цього права на південну частину, де довгий час (до 1791 р.) молдавських поселень не було. Фактично у цьому питанні історик використовує поняття етнічної території, яке базується на такому аргументі володіння територією, як право першого поселення. Достеменно невідомо, наскільки полеміка у пресі з питання долі Буджака вплинула на її політичне вирішення. Однак можемо припустити, що участь Скальковського у формуванні

суспільної думки зіграла певну роль при підготовці рішень Берлінського конгресу 1878 р., за якими до Російської імперії поверталася південна частина Бессарабської області.

При розгляді історії Бессарабської області як історії території, яку вона займала, А. Скальковський стверджував, що оволодіння турками територією на чорноморських, азовських та дунайських берегах стало завершальним етапом (після нападів “інших варварів”) її руйнації і означало забуття античного періоду в історії регіону. Історик підкреслює, що руйнація античної культури не стала підґрунтям для утвердження мусульманської, що татари та турки, маючи ті ж самі природні умови, майже нічого видатного у культурному відношенні не створили⁵⁸³. Це твердження відіграло роль культурного аргументу при ствердженні права Російської імперії на Південь і на Бессарабію.

Історію Бессарабії Скальковський розглядає не стільки як самостійне явище, скільки, відповідно головним ідеям свого часу, у її відношенні до руського (у широкому сенсі, як синоніму східнослов'янського) суспільства та до Російської імперії. Тому, з одного боку, на основі уваги до народності та суспільної історії, він вказує на так зване руське проникнення у Подунав'я (у XVIII ст. – купців, українського козацтва, до найдавніших часів відносить знайомство з регіоном (Білгородчиною) запорозького козацтва⁵⁸⁴). З іншого боку, історик розглядає історію Бессарабії крізь призму південної політики Росії, починаючи від Петра I, якому він приписує першість серед російських монархів у виявленні політичного інтересу до території так званого Степу. Водночас історик бачить у цьому процесі результат дії не тільки монарха, а й загальних законів суспільного та державного розвитку⁵⁸⁵.

У першій частині “Хронологического обозрения истории Новороссийского края” Скальковський головним чином згадував про береги Дунаю у контексті російсько-турецьких воєн 1768-1774 та 1787-1791 рр. Так, він занотує втягнення у першу (за Катерини II) російсько-турецьку війну Буджацької орди, невдачі Голіцина у “Буджаці” у 1769 р., факти розорення з боку турецької армії Буджаку та Придунайських князівств⁵⁸⁶. Так само Скальковський торкається історії другої російсько-турецької війни, таких її сторінок, як взяття російською армією Аккермана (Білгороду-Дністровського), Бендер, Тульчі, Ісакчі, Ізмаїла. Звертає на себе увагу наголос на анти-мусульманському аспекті боротьби, що було в епоху написання істориком своєї праці одним з елементів легітимізації політики Російської імперії в регіоні як християнської православної держави (в умовах про-

⁵⁸³ Скальковский А. Влияние исламизма на общественное развитие в Новороссийском крае // Правда. – 1878. – 4 (16) марта (№ 152).

⁵⁸⁴ Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание. – С. 191-192.

⁵⁸⁵ ХОИНК. – Одесса, 1836. – Ч. 1. – С. 12,95.

⁵⁸⁶ Там само. – С. 80-81.

голошення офіційної ідеології, яка основу державної могутності бачила в єдності православ'я, самодержавства та народності). Так, Скальковський безсторонньо відмічає, що при взятті за наказом Потьомкіна Ізмаїла, О.Суворов знищив або розігнав майже все мусульманське населення Буджаку⁵⁸⁷. Зупиняється історик і на подіях війни 1806-1812 рр., що завершилися підписанням Бухарестського миру і приєднанням території Бессарабської області⁵⁸⁸.

А.Скальковський розглядав бессарабську проблематику і під кутом важливого економічного потенціалу регіону⁵⁸⁹. Питання економічного характеру, поряд з політичними і меншою мірою культурними, були головними, що визначали інтерес дослідника до регіональної проблематики, тому що дозволяли, шляхом порівняльного методу, показати роль Російської імперії у розвитку цієї території. У своїх працях Скальковський неодноразово стверджував важливе економічне значення Бессарабії, як для Туреччини, так і для Російської імперії. Ще в ХОИНК історик вказував на те, що Туреччина не могла простити Російській імперії втрату таких житниць як Бессарабія та Кримське ханство. В іншій праці Скальковський наводить слова швейцарського консула в Одесі, економіста І.Демоля про землі Новоросійського краю та Бессарабії, які він характеризував з позиції спеціаліста як "істинно пшенична земля" (20929000 дес.)⁵⁹⁰. Значний матеріал щодо розвитку господарства в Бессарабській області Скальковський помістив в "Опыте статистического описания Новороссийского края" (т. 2, 1853), а також в окремих працях, таких, як "О хлебопашестве в Новороссийском крае" (1851), "Торговля Бессарабии с Галицией" (1844) та ін.

У результаті дослідник з'ясовує, які галузі господарства є у регіоні традиційними і лишилися як спадок господарства населення області перед завоюванням – греків, турок, вірменів (це виноградарство, садівництво, шовківництво), вказує на те, що у так званій "Татарщині" важливу роль відігравало скотарство. Поряд з цим він відмічає поступове впровадження вівчарства російським урядом в Бессарабії з 1820 р.⁵⁹¹ Поряд з достатньо високою оцінкою сільськогосподарського значення Бессарабії у турецький період, дослідник піддає різкій критиці стан розвитку торгівлі під час перебування регіону під владою Османської імперії й у цьому питанні знаходить ще одну підставу для характеристики позитивної ролі Російської імперії у розвитку регіону. Він наголошує на тому, що у доросійській період у Бессарабії торгівля майже не існувала, подібно іншим турецьким провінціям вона могла продавати про-

⁵⁸⁷ Там само. – С.201.

⁵⁸⁸ ХОИНК. – Одесса, 1836. – С. 191-192.

⁵⁸⁹ Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание. – С. 438, 441 та ін.

⁵⁹⁰ Скальковский А. Почва и рабочие силы Новороссии // Записки общества сельского хозяйства Южной России. – Одесса, 1873. – Кн. 3. – С.55-56.

⁵⁹¹ ОСОНК. – Одесса, 1853. – Ч. 2. – С. 130-131, 166, 238, 259.

дукцію сільського господарства тільки до Константинополя та на турецьких кораблях. Спорадичними були і торгівельні стосунки з Польщею. Скальковський доводить, що з початком російського періоду військово-громадянське управління питанню заснуванню міжнародної торгівлі приділило спеціальну увагу⁵⁹². Необхідно відмітити, що, підтримуючи офіційну точку зору на роль Російської імперії в регіоні, дослідник залишається у низці питань на суто практичному ґрунті. Для прикладу можна згадати наведений ним аналіз причин недостатньо високих темпів розвитку торгівельного значення Ізмаїлу, який він порівнює з Галацом. Серед причин цього явища Скальковський вказує на особливість географічного та підграфічного положення міста, сильний розвиток Одеси і внаслідок цього орієнтацію на неї більшої частини Південної Бессарабії. Тому у майбутньому торгівельному суперництві з Галацом і Браїловим Скальковський-економіст прогнозує успіх не Ізмаїла, а Рені⁵⁹³.

Багато місця у своїх працях Скальковський приділяє структури населення Бессарабської області та частково правобережжя Дунаю, що, як вже було сказано, мало окрім статистичного та історичного, важливе політичне значення. Як і його попередники у дослідженні теми, історик відмічає різномірний етно-соціальний характер населення регіону⁵⁹⁴, де проживали молдавани, волохи (іноді стосовно молдаван та волохів Скальковський знаходить за можливе вживати одну назву – румуни)⁵⁹⁵, греки, серби, болгари, некрасовці, задунайські запорожці⁵⁹⁶. Окрему увагу історик приділяє харак-теристичі населення Буджака (південної частини Бессарабії), неодноразово стверджуючи факт відносної пустельності цього регіону. Для ілюстрації цієї тези дослідник порівнює чисельність населення верхньої та нижньої (південної) Бессарабії на час приєднання до Російської імперії і вказує, що тоді у Буджаці проживало 12470 сімей, без урахування кочівників-циганів та моканів, у Північній (молдавській) Бессарабії – 42900 сімей, серед яких 4000 – баженарів (колоністів) на особливих вигідних умовах. Серед іншого Скальковський побіжно згадує про турецьку державну політику по заселенню території на гирлах Дністра та Дунаю⁵⁹⁷, очевидно, з метою вказати на її низьку результативність, хоча, як було відмічено вище, ногайські татари були виселені ще до офіційного приєднання (як кримською, так і російською владою⁵⁹⁸), а також регіон зазнав значних демографічних втрат під час російсько-турецьких війн.

В “Опыте статистического обозрения Новороссийского края” період “пустельности” Буджака, коли, за твердженням Скальковсь-

⁵⁹² Скальковский А. Торгово-промышленное значение Бессарабии //Одесский вестник. – 1861. – 10 янв.

⁵⁹³ Скальковский А. Измаильское градоначальство в 1847 г. //ЖМВД. – 1849. – Ч. 25. – С.419-422.

⁵⁹⁴ Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание. – С. 431.

⁵⁹⁵ Скальковский А. О хлебопашестве в Новороссийском крае. Ст.1 // ЖМВД. – 1851. – Ч. 34. – С. 406.

⁵⁹⁶ Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание. – С.421,429-430, 435.

⁵⁹⁷ Скальковский А. Торгово-промышленное значение Бессарабии //Одесский вестник. – 1861. – 10 янв.

⁵⁹⁸ Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание. – С.187; Скальковский А. Что такое Бессарабия //Правда. – 1878. – 17 (29) марта (№ 63).

кого, 3/4 його території було пустою, за виключенням місцевостей біля Аккермана, Бендер, Ізмаїла та Кілії, дослідник продовжує до 1820 р.⁵⁹⁹. Серед окремих груп населення Буджака найбільшу увагу він приділяє ногайським татарам і болгарам. Ці дві етнічні групи історик, який і в “Хронологическом обозрении истории Новороссийского края” вказував на корисні приклади суспільної діяльності та відповідні вчинки влади, слідуючи при цьому принципам доби просвітництва та науки державознавства, з 40-х років характеризував у контексті суспільної корисності⁶⁰⁰. Очевидно, це було відображенням нових явищ у офіційній думці, у зв'язку з створенням комісії під керівництвом голови Міністерства державних маєтностей Кисельова, яка мала розділити єврейську етноконфесійну групу на дві частини – корисну та некорисну, проти чого виступав, зокрема, керівник Скальковського Воронцов. Необхідно відмітити, що історик, хоча і оперував поняттям “корисні” народи, однак уникав повного протиставлення корисні-некорисні, на підтвердження чому є наведені в його працях відомості про заснування болгарських поселень у Російській імперії на території колишніх ногайських поселень, твердження про продовження болгарами ногайської традиції у ставленні до скотарства, порівняння господарства самих болгарів з німецькими колоністами не повністю на користь перших, тощо. Імміграція болгар до регіону розглядається ним не лише з урахуванням подій у болгарській етнічній групі, але й з точки зору перспектив, які ця імміграція відкривала для Російської держави. Виходячи з того, що болгари Буджака (названого істориком “Нова Болгарія”)⁶⁰¹ – “самая многочисленная семья болгарского народа в России”⁶⁰², Скальковський уважно вивчав досвід існування їх колоній і дійшов висновку, що болгари сприяли перетворенню південної Бессарабії за російськими громадянськими взірцями: збільшували там кількість осілого населення, більше, ніж представники німецьких колоній, приділяли увагу вивченню російської мови, що розглядалося істориком як свідчення бажання стати невід'ємною частиною Росії тощо. Скальковський фактично проводить паралель між роллю Росії по відношенню до приєднаних територій і болгарів до Бессарабії.

Велика увага до ногайського населення Буджаку відповідала переконанню Скальковського у тому, що історія цієї території є історія ногайських татар, яких історик називає справжніми господарями Буджака впродовж трьох століть (він висуває навіть гіпотезу, за якою ногайські татари є автохтонним населенням, яке було нащадками по черзі виступаючих на історичну сцену гетів,

⁵⁹⁹ ОСОНК. – С. 224.

⁶⁰⁰ Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание. – С. 435.

⁶⁰¹ Там само. – С. 436.

⁶⁰² Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: Статистический очерк. – Одесса, 1848. – С. 12.

даків, печенігів та половців⁶⁰³). Як вже зазначалося, ця теза дозволяла посилатися на право завоювання території, що була раніше підпорядкована татарам та Османській імперії при обґрунтування права володіння Росією територією південної частини Бессарабської області. Звертає на себе увагу твердження історика, засновані на аналізі топографічних джерел, що до початку XVIII ст. на території степу (Аккерманського, Бендерського повітів та колишнього Ізмаїльського градоначальства) не було інших жителів крім ногайських татар, які з 1769 р. до 1806-1807 рр. переселяються російським урядом до Таврійської губернії. Дослідник достатньо об'єктивно змальовує цей процес і вказує на те, що міграції сприяли умовляння, приклад вже переселених та острах російської армії⁶⁰⁴.

Увага Скальковського до правого берега Дунаю також значним чином була пов'язана з демографічними міркуваннями. Цю територію він фактично розглядав як джерело людності для прикордонних територій у складі Російської імперії, якими були Бессарабська область та Новоросійський край. Ця людність складалася передусім з розкольників (некрасовських козаків) та колишніх запорозьких козаків, задунайського козацтва. Початок переселення некрасовців з Прикубанья до “Булгарії” історик, з огляду на зростаючий вплив Росії в придунайському регіоні, відносить до 70-х рр. XVIII ст., а остаточне переселення пов'язує з 1784 р.⁶⁰⁵ Скальковський у своїй розвідці аналізує прихильну політику Порту до некрасовців, що була забезпечена законодавчо – спеціальними фірманами, вказує на відведену їм територію у Бабадагському та Мачинському (Мечинському) санджаках, згадує про головне поселення Серакіой на Нижньому Дунаї біля Дунавця (біля Задунайської Січі). Поряд з цим історик намагається з'ясувати причини достатньо повільного переходу цієї групи на територію Росії при спеціальній політиці заохочення. Очевидно, саме тому Скальковський знаходить необхідним вказати на більшу прихильність до “руських” саме запорожців⁶⁰⁶. Початок цієї політиці було покладено під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр., і обґрунтовувалася вона потребою нейтралізації некрасовців у Бабадагській області з подальшим їх переселенням (автор проекту – генерал-майор С. Тучков)⁶⁰⁷. Завершення переселення некрасовців до Бессарабії Скальковський відносить до 1830-1831 рр., серед причин вказуючи на вплив внутрішніх подій в Османській імперії, а також на “старання місцевого начальства”. У цьому питанні відомості історика дещо суперечать одні і іншим, тому що інтереси влади, яка мала стратегічні міркування, і інтереси некрасовців, які

⁶⁰³ Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание. – С.175.

⁶⁰⁴ Скальковский А. Что такое Бессарабия // Правда. – 1878. – 17 (29) марта (№ 63).

⁶⁰⁵ Скальковский А. Некрасовцы, живущие в Бессарабии // ЖМВД. – 1844. – Ч. 8. – С. 68.

⁶⁰⁶ Там само. – С. 69.

⁶⁰⁷ Там само. – С.71.

хотіли оселитися в Бессарабії, з точки зору регіону розселення певний час не співпадали⁶⁰⁸.

Події у Придунайському регіоні потрапили до поля зору історика і у зв'язку з історією російсько-турецьких війн та діяльністю запорозького й чорноморського козацтва. Під час опису воєнних дій періоду „першої” російсько-турецької війни Скальковський не зупиняється докладно на задунайських перемогах П.Румянцева і так розкриває причини свого підходу: “вважаємо за природніше зайнятися невідомими подвигами Запорозького низового війська, які ще не мали ні літописця, ні історика, лиш мимохідь говорили сучасники, та скоро про них забули нащадки, приголомшені звісткою про їхне падіння”⁶⁰⁹. Скальковський докладно описує бойові операції, в яких взяли участь козаки, та козацької флотилії, у тому числі біля Тульчи, Гірсова, Браїлова, Дуяна, Мачина (Мечина), Сілістрії та ін. Відмічаючи, з одного боку, задовільний для реалізації російської політики результат походів так званих запорожців-дунайців (флотилії, якій він присвячував окремі розвідки⁶¹⁰), історик з гіркотою відмічає, на основі аналізу списків для поминання у Січовій церкві, що 1772 і 1773 рр. були особливо важкими для козаків. Провину дослідник покладає не на „справжнє військове начальство”, а на генерал-інтендантів, меншого начальства армії. Звертає на себе увагу фіксація істориком важкого стану козаків, які через розбиття суден, пішки йшли до Січі, куди дійшли 27 січня 1775 р. Скальковський заперечує інші версії повернення козаків, які звинувачували їх у бажанні взяти участь у грабунках на території Правобережної України. Він пов'язує появу цих версій з тим, що на той час в Петербурзі “вирішувалася доля Запорозжя як вже не потрібного”⁶¹¹. Увага історика зосереджується і на описі героїчних дій чорноморського козацтва, у зв'язку з чим згадує він про участь його представників у 1789 р. у походах на човнах під Ізмаїл та Аккерман⁶¹², про спільні дії з бужькими козаками в 1791 р. проти “буджаків” (татар), відмічає, що задунайські козаки та чорноморці могли зустрічатися на полі битви⁶¹³.

Історія задунайського козацтва привертала увагу Скальковського з різних причин, стосовно одної було вже згадано вище – він розглядав історію “повернення” його представників на військову службу Російській імперії (від Усть-Дунайського до Дунайського (Новоросійського) війська) та поповнення тим шляхом населення Новоросійського краю та Бессарабії⁶¹⁴. Також очевидно існувала

⁶⁰⁸ Там само. – С. 76-79, 82.

⁶⁰⁹ Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – С. 495.

⁶¹⁰ РНБ ВР. – Ф. 608. – Оп. 1. – Спр. 2571. – Арк. 1.

⁶¹¹ Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – С. 508.

⁶¹² Скальковський А. История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского (дааі – ИНС-1). – Одесса, 1841. – С. 358-360; ИНС. – С. 574-578.

⁶¹³ Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – С. 583.

⁶¹⁴ Скальковский А. Что такое Бессарабия // Правда. – 1878. – 17 (29) марта (№ 63); ХОИНК. – Одесса, 1838. – Ч. 2. – С. 115-116; ИНС. – С. 587; Скальковский А. Двадцатипятилетие Дунайского казачьего войска // Одесский вестник. – 1853. – 14 нояб. (№ 131).

перспектива включення до складу Росії дунайських гирл, як ми бачимо, зокрема, на прикладі Сулинського, а задунайці – переважно слов'яни – засвоювали територію біля Георгіївського гирла (як і згадані вище некрасовці). Ймовірно, саме тому Скальковський приділяв увагу проблемі поповнення задунайських запорожців і якщо спершу (у 30-х рр. XIX ст.) зазначав, що “к ним стікалися утікачі з Росії, Польщі та князівств [дунайських], і тим підтримували побут цього товариства”, то згодом історик зображує цей процес без згадки про князівства, і відмічає, що ці “утікачі” були російськими та польськими поселенцями⁶¹⁵.

Поряд з цим звернення дослідника до історії Задунайської Січі закономірно у контексті історії запорозького козацтва. Скальковський зробив спробу простежити долю колишніх запорожців після 1775 р., що мігрували за межі Російської імперії. Період з самого початку еміграції і до переходу частини козацтва на службу Росії у 1807 р. був найскладнішим для Скальковського з точки зору історичної реконструкції. У зображенні історії задунайських козаків простежується притаманна історикові тенденція ототожнювати перебіг історії запорозького козацтва з історією окремих кошів⁶¹⁶. Спочатку, в “Хронологическом обозрении истории Новороссийского края”, Скальковський вважав, що існувало два коша: між Рущуком та Сілістрією (у сучасній історіографії місце заснування першого “кошу” вказується в Кучурганах, у 1778-1779 рр.), та заснований у 1803 р. у Георгіївського гирла Дунаю в урочищі Гедрилле-Богази, після витіснення звідти російських розкольників⁶¹⁷. В “Истории Новой Сечи” Скальковський, опираючись на більшу кількість джерел, дає відомості стосовно трьох кошів, перший з яких за дозволом, даним з боку Туреччини селитися козакам на Дунаї, був заснований у 1780 р. на Георгіївському острові та тій частині материка, що розташована між правим берегом цього гирла, Чорним морем та оз. Разельм, і річкою Дунавцем відділявся від поселень Некрасовців⁶¹⁸ (сучасні історики відносять заснування Задунайської Січі як правильної військово-політичної організації до 1785-1786 рр.⁶¹⁹). Конфлікти на економічному, частково політичному та релігійному підґрунті з розкольниками призвели до переселення турецьким урядом козаків до урочища Сеймени біля Гірсова (цей Задунайський Кіш, за Скальковським, існував до кінця XVIII чи до початку XIX ст.). Згодом втечі козаків до Росії змусили турецький уряд дозволити зайняти їм колишню місцевість з витісненням звідти некрасовців, що відповідає даним, поширеним у сучасній історіографії⁶²⁰. Засну-

⁶¹⁵ ХОИНК. – Одеса, 1838. – Ч. 2. – С. 115; ИНС. – С. 58-584.

⁶¹⁶ Скальковский А. История Новой Сечи, або останнього Коша Запорозького. – С. 219.

⁶¹⁷ ХОИНК. – Одеса, 1838. – Ч. 2. – С. 115.

⁶¹⁸ Скальковский А. Некрасовцы, живущие в Бессарабии. – С. 69.

⁶¹⁹ Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775-1828 рр.: Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994. – С. 16.

⁶²⁰ ИНС-1. – С. 368; Скальковский А. Некрасовцы, живущие в Бессарабии. – С. 69-70; ИНС. – С. 585; Бачинський А.Д., Бачинська О.А. Козацтво на півдні України, 1775-1869. – Одеса, 1995. – С. 13.

вання цієї Січі Скальковський у першому виданні ИНС відносив до періоду 1803-1812 рр., у другому та третьому виданнях – до 1806 (у час, коли задунайці стали масово емігрувати до Росії і з них було створено Усть-Дунайське військо⁶²¹). У сучасній історіо-графії прийнята дата, близька до першої з них: 1803-1804 рр.⁶²² Необхідно відзначити, що відмінність висновків історика від прийнятих у сучасній історіографії значним чином пов'язана з фрагментарністю джерельної бази для дослідження предмету. Поряд з цим слід відзначити, що Скальковський став фактично першим істориком, який намагався дослідити історію Задунайської Січі (Січей), у тому числі поставив такі важливі проблеми як кількість і розташування кошей, відносини між козаками та турецькою державою, між задунайцями та некрасовцями у Нижньодунайському регіоні⁶²³.

Таким чином, проблематика, пов'язана з Придунайським регіоном, представлена у працях Скальковського у різних аспектах, передусім в історичному, а також економічному і політичному. Слід відзначити, що дослідник поєднує науковий підхід з вимогами політичного моменту та потребами урядової політики. Незважаючи на таке поєднання, інспіроване значним чином практичним ставленням до історії, властивим періоду діяльності А.Скальковського, йому вдалося окреслити цілу низку проблем для подальшого наукового дослідження, а також достатньо ґрунтовно вивчити історію формування населення регіону, історію Задунайської Січі, відкрити широкому загалу малознані сторінки російсько-турецьких воєн, пов'язаних з діяльністю українського козацтва. Поряд з цим у роботах, присвячених Бессарабській області, яскраво простежується його суспільна позиція, направлена на захист державних російських прав у регіоні – у тому випадку, коли вони мали на те політичне, економічне та культурне підґрунтя, пошук якого став одним з головних завдань А.Скальковського при зверненні до цієї проблематики.

Lyudmyla Novikova

***Danube region as an object of investigation in XIX c.:
on an example of A.O.Skal'kov's'kyi's (1808-1898) works***

Thanking to using of regional (local) approach in the article it has been revealed the common basement of on the face of it different scientific problems that has helped to get understand the main motives of drawing the interest of one of representatives of Odesa scientific society A.O.Skal'kov's'kyi towards the history, political state and economical development in Danube (mostly Low-Danube) region.

⁶²¹ ХОИНК. – Одесса, 1838. – С. 115-116; ИНС. – С. 586; Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание. – С. 429.

⁶²² ИНС-1. – С. 368; Бачинський А.Д., Бачинська О.А. Козацтво на півдні України. 1775-1869. – С. 13.

⁶²³ Скальковский А. История Новой Сечи, або останнього Коша Запорозького.. – С.368, 582-584; Скальковский А. Некрасовцы, живущие в Бессарабии. – С.69-70.